

СПИСКИ ВИДАНЬ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ДРУКАРНІ З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ В АСПЕКТІ ПИТАННЯ ЩОДО ПОЧАТКУ ДІЯЛЬНОСТІ ДРУКАРНІ

У статті розглянуто рукописні списки XIX ст. видань друкарні Києво-Печерської лаври. Наголос робиться на зареєстрованих у списках найперших виданнях друкарні початку XVII ст.

Ключові слова: друкарня Києво-Печерської лаври, списки видань, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, початок XVII ст.

В статье рассмотрены рукописные списки XIX в. изданий типографии Киево-Печерской Лавры. Акцент делается на зарегистрированных в списках первых изданиях типографии начала XVII в.

Ключевые слова: типография Киево-Печерской лавры, списки изданий, Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, начало XVII в.

The article considers the handwritten lists of XIX century of publications by Kyiv-Pechersk Lavra printing house. Emphasis is placed on the registered in the lists first editions of printing house in the beginning of XVII century.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra printing house, lists of publications, the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, the beginning of XVII century.

Поштовхом для пошуку списків видань друкарні Києво-Печерської лаври став машинопис І. Крип'якевича «Київські друки XVII–XVIII ст. Тимчасовий реєстр», виявлений нами серед архівних матеріалів Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) [10] і переданий на зберігання до Інституту рукопису (ІР) НБУВ [11]. Знизу титульної сторінки машинопису є приписка: «Чорнилом дописані видання із списку «Книги печатання в типографії КП Лавры». Власність І. Крип'якевича».

І. Крип'якевич працював завідувачем відділу стародруків бібліотеки Академії наук УРСР, як тоді називалася НБУВ, з березня 1947 р. по березень 1948 р. Дослідження київських стародруків, як ми з'ясували в архіві бібліотеки, було його плановою науковою темою. Відомо, що після від'їзду з Києва він до дослідження київських видань більше не звертався. Виходячи з цього, ми припустили, що список, яким користувався І. Крип'якевич для укладання тимчасового реєстру київських видань, є рукописом, що зберігається саме в тій бібліотеці, де він тоді працював.

Нам вдалося знайти цей документ у фонді Ф. Титова [9] в ІР НБУВ. Це зшиток із семи зошитів великого формату, загалом 78 аркушів, розлінованих у три колонки, в одній чи в двох з яких чорним чорнилом вписані назви видань лаврської друкарні та роки їх виходу. Зрозуміти логіку чи систему в послідовності наведених видань проблематично: це не алфавітне розміщення, не хронологічне й звісно не географічне. Можливо, застосована система, яка була прийнята в XIX ст. у бібліотечній справі для каталогів, а також для розстановки книжок. Спочатку представлені видання Біблії та

окремих її частин, причому (як і надалі для інших видань) зазначені роки видань Біблії спочатку форматом «в лист», а нижче – іншими форматами. Тільки на 28 арк. з'являються записи про інші видання друкарні Лаври, з не дуже точно переданими назвами, зокрема й про одні з перших: «Візерунок цнот» 1618 р., «Вірш на жалосный погреб П. Сагайдачного» 1622 р., «Проповедь З. Копыстенскаго на погреб Е. Плетенецкаго» 1625 р., «Омилія – казанье З. Копыстенскаго на память о Е. Плетенецком» 1624 р. Далі на кількох аркушах у списку вказані видання кінця XVIII–XIX ст., а потім знову з'являються записи за першу половину XVII ст. Остання за хронологією дата видання, що зустрічається в Списку, – 1897 р. Проте внесення до Списку назв видань із Каталогу XI Археологічного з'їзду, який вийшов 1899 р., переконує, що завершення документа, який розглядається, може датуватися не раніше цієї дати. Список п'яти видань із каталогу цього з'їзду знаходимо всередині документа, а не в кінці – на 35–36 арк. із 78, а отже, дата завершення документа може бути й пізнішою.

Найцікавіше, що в списку вказані книжки за 1606 р. («Акафистник»), 1610 р. («Миня Праздничная (Анфологион)»), тобто видані до загальноприйнятої дати початку діяльності друкарні Києво-Печерської лаври (КПЛ). Ще з 20-х рр. XIX ст., починаючи з праць київського митрополита Євгенія (Є. Болховітінова) [12], початком книговидавництва в Лаврі вважається 1616 р., від «Часослова», що має грудневу дату цього року. Названі вище видання підкреслені в списку червоним олівцем; червоні позначки є і до інших спірних позицій, зокрема, до «Патерика Печерського» 1762 р. Щодо Патерика в 4° 1656 р., позначеного на арк. 26, олівцем проставлено знак питання та зроблено приписку: «Что-то тут не так, первое изд. Пат. было в 1661». Олівцем зроблено також приписку і до позиції «Патерик Печерській на польск. языке, листь»: йдеться, зрозуміло, про Paterikon С. Коссова 1635 р.

Але повернімося до питання про витоки друкарської діяльності Лаври. У «Списку книг, печатанных в К. П. Лавре» зокрема зазначено на арк. 13 зв.: «Акафистник» 1606 р. in 4°, і окремо на арк. 49 вказано «Акафісти с канонами» 1606 in 4°. Оскільки поруч зазначені 1844, 1845, 1847 та подальші за хронологією роки, можна було б припустити, що відбулася технічна помилка, треба читати 1806 р., а не 1606, хоча такого видання в бібліографії теж не зафіксовано. Біля цієї позиції червоним олівцем зроблена приписка «NB. Верится с трудом», причому запис зроблено старим правописом, із застосуванням літери «ять». Імовірно, що укладання списку всіх лаврських видань було в руслі підготовки до 300-річного ювілею друкарні КПЛ, слідом за підготовкою її історії Ф. Титовим, чи як допоміжний матеріал для написання цієї історії. За свідченням В. Барвінка [1], «за планом проф. Ф. Титова ця монографія повинна була дати як історичну картину праці Лаврської друкарні, так і представити бібліографічний опис усіх Лаврських видань, що вийшли з верстатів Лаврської друкарні за 300 р.р.».

В архіві С. Маслова [2] також є копії списків видань Києво-Печерської друкарні, що в 1930-х роках були зроблені В. Барвінком з архівних документів, які зберігалися чомусь у призабутого нині історика вітчизняної книги П. Балицького, і в цих списках також фігурують названі видання 1606 і 1610 рр.

Гіпотезу щодо більш раннього початку друкарства в Києві досить коректно, на наше переконання, представив свого часу визначний дослідник історії Києво-Печерської друкарні Ф. Титов. Він як професор Київської духовної академії не був

дилегантом у цій справі, тому зовсім не випадково, що саме йому Духовний собор Києво-Печерської лаври доручив підготувати фундаментальну історію друкарні. Учений дуже серйозно поставився до цього завдання. У його архіві, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ (фонд 175), безліч підготовчих матеріалів на цю тему: виписок, конспектів, чернеток, списків, у т. ч. і той, що розглядається. Ґрунтовне вивчення матеріалів теми не тільки не примусило Ф. Титова відкинути спірні питання щодо більш раннього, ніж заведено вважати, часу початку друкування в Лаврі, а навпаки, дало змогу внести більш ранню дату навіть у назву дослідження: «Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606-1616-1916 г. г.). Том первый (1606-1616-1721 г. г.)». Звернімо увагу, як обережно висловлює Ф. Титов міркування щодо початку видавничої діяльності Лаври 1606 р.: «Не решаюсь категорически настаивать на полной достоверности указанной лаврской традиции, мы вместе с тем считаем позволительным высказать здесь общее теоретическое соображение, говорящее в пользу ее и подтверждаемое некоторыми данными реального характера. Нет решительно ничего невероятного, а тем более неестественного в том, чтобы допустить возможность напечатания в лаврской типографии успенского акафиста уже в 1606 г.» [21, 81]. Інакше він наводить ряд аргументів, відомих сьогодні й у його переказі, і з інших, пізніших видань, зокрема з монографій Я. Ісаєвича [7], С. Кагамлик [8] та ін.

Наведемо основні аргументи на користь цієї гіпотези. Ми не будемо торкатися тут легендарних питань щодо початку друкарства в Лаврі 1531 р. [15] чи навіть за часів Київської Русі. Хочемо привернути увагу до 1606 р. як до ймовірної дати започаткування київського друкарства, не наполягаючи на її достовірності, але й не відкидаючи її категорично.

1. Свідчення Феофана Шиянова 1781 р., тогочасного лаврського друкаря, про клопотання Лаври перед Синодом щодо друкування видання «Акафісти с канони», серед яких, як було зазначено в клопотанні, «Акафист Успению Пресвятой Богородице» почали друкувати із 1606 р. «как из надписи древней печати акафистов значится» (пам'ятаймо, що ще після Указу Петра I від 1720 р. Лавра мала право видавати тільки передруки раніше випущених книжок). Духовний Лаврський собор, а згодом і св. Синод задоволилися таким поясненням, – і друкування книги було дозволено [21, 79].

2. На двох виданнях Акафіста 1625 р. у передмові зазначено, що вони друкуються тут уперше, а на Акафісті Пресвятій Богородиці в тому ж виданні – що він «первое был изображен», тобто надрукован, у КПЛ, а попередніх видань Акафістів, якщо не зважати на 1606 р., не було [21, 80].

3. Свідчення З. Копистенського (у передмові до «Анфологіона» 1619 р.) про те, що будинок друкарні було «виставлено» у 1616-1617 рр., може означати, що в той час було завершено будівництво спеціального будинку друкарні на території Лаври, а до того на привезеному зі Стратина обладнанні (найвірогідніше – 1 верстат) могли час від часу друкуватися пробні, невеликі книжки в пристосованому для цього приміщенні поза Лаврою, про що також є відповідні свідчення. Перше зображення друкарні на території Лаври міститься у книзі Афанасія Кальнофойського «Teratourgema» 1638 р.; цілком можливо, що саме цей будинок і було «виставлено» в 1616 р.

4. Ф. Балабан, якому належала друкарня в Стратині, помер 24 травня 1606 р.; у

свідченнях, зокрема, передмові до «Анфологіона», не називаються імена нащадків Ф. Балабана, у яких Плетенецький придбав друкарню, тобто вони ще були неповнолітніми. Можна припустити, що Є. Плетенецький міг того ж року розпорядитися придбати якесь обладнання друкарні й перевезти його до Києва, тобто друкування до кінця року на цьому обладнанні в Києві кількох аркушів Успенського Акафісту є цілком можливим.

5. Сам вибір книжки – Успенського Акафіста – є дуже вірогідним для початку діяльності друкарні Успенської Києво-Печерської лаври.

6. Заголовний аркуш саме цього Акафіста у виданні 1625 р. і зображення Успія Богородиці на його звороті, порівняно з друком інших Акафістів того ж видання відрізняються очевидними слідами їх застосування раніше [21, 81].

7. Якщо погодитися з гіпотезою, що Стратинська друкарня була придбана Є. Плетенецьким у 1606 р., то, як справедливо зазначав П. Гільдебрандт, сумнівно, що друкарня 10 років не працювала в розпал літературно-полемічної діяльності [3].

8. Дані архіву друкарні КПЛ за 1744 р. [21, 82] про відомості від різних священників щодо наявних у церквах, які належали Лаврі, давніх книг, серед яких були названі видання КПЛ «Мінеї» загальної 1608 р. у трьох селах – Вишеньках (Вишеньки) Чернігівської губернії, Дудурков (Дударків) та Іоанно-Богословської церкви с. Осокорок (Осокорки), вірогідно, Київської губернії; Псалтир 1609 р. (у Георгіївській церкві с. Осокорки) і Тріодь пісна 1615 р. (у церкві с. Дудуркова).

9. Важко запідозрити священників різних населених пунктів у некомпетентності читання вихідних дат церковнослов'янських друків чи в їх змові (невідомо, заради чого, адже їм, замість постарілих, мали передати нові книги для богослужіння), тим більше, що на «Мінею» 1608 р. вказали одночасно священники трьох церков різних губерній. В укладеному тоді списку книжок Лаврського друку є видання XVIII ст., і всі дати вказані правильно [20, 53]. П. Троцький у XIX ст. запитував: «Чому ж тоді потрібно вважати, що помилки зроблені саме стосовно тих позицій?» [22] (маються на увазі видання початку XVII ст.).

10. Ще П. Строев у 1825 р. [16] указував на більш ранні, ніж «Анфологіон», видання Києво-Печерської друкарні й на цій підставі висловив припущення, що книговидання в Лаврі могло розпочатися з перших років другого десятиріччя XVII ст. До речі, саме він увів у науковий обіг «Часослов» 1616 р., не відомий дослідникам до того (першим виданням друкарні Й. Бакмейстер, А. Орнатський, В. Сопиков вважали до того «Анфологіон» 1619 р.).

11. Структурування Ф. Титовим історії друкарні на три періоди, з яких перший – 1606-1616 рр. – представлення нарису цього періоду Духовному собору Лаври, керівництву Київської духовної академії тощо [17], на нашу думку, свідчить про прийняття цієї періодизації керівництвом не тільки Лаври, а й православної церкви загалом, адже, без сумніву, книга проходила і духовну, і світську цензуру. Головним опонентом концепції Ф. Титова виступив проф. С. Голубев [4], але їх стосунки – це окрема тема.

12. У путівнику по Лаврі 1912 р. Ф. Титов зазначив навіть точну дату заснування друкарні: «Лаврское предание, основанное на некоторых свидетельствах Лаврского и Синодального архивов, начало типографии относит именно к 1606 году и днем основания ее почитает 14 августа» [19].

13. Порівнюючи стрятинський «Требник» 1606 р. і київський «Часослов» 1616 р., Ф. Титов виявив тотожність і літер, і гравюр, але якщо в стрятинському виданні художнє оздоблення й шрифти надруковані чітко, з нових літер і дощок, то в «Часослові» відбитки здійснено з уже дещо спрацьованих літер і дощок, що дало змогу вченому зробити висновок у примітках до другої передмови до «Часослова» у «Всезбірці передмов» [18], що це друкарське приладдя могло застосовуватися й до 1616 р.

14. Основними доказами початку діяльності Лаврської друкарні в 1616 р. вважаються передмови до київських першодруків – «Часослова» та «Анфологіона». Проте в передмові до «Часослова» йдеться про відкриття училища в Києві й випуск першої книги для училища, а не першого видання друкарні Лаври. Тлумачити вислів щодо першості в передмові «Анфологіона» можна таким чином, що це перша об'ємна за обсягом книга Лаврської друкарні.

15. Найчастіше цитується фраза з панегірика на честь Є. Плетенецького «Візерунок цнот» 1618 р. О. Мітури про те, що Плетенецький придбав «припалу пилом» Стрятинську друкарню, і це трактується в тому сенсі, що обладнання тривалий час не використовували. Як відомо, цей панегірик є першим збірником віршів, що побачив світ у Києві [5, 13], і поетична фраза автора може бути метафорою, поетичним перебільшенням, і, умовно кажучи, піл її міг укрити впродовж кількох місяців – з кінця травня 1606 р. і, наприклад, до грудня 1606 р., коли як пробний друк кілька аркушів «Акафіста» могли тоді надрукувати. Інших тогочасних свідчень, які б заперечували можливість друкування книжок у Києві раніше 1616 р., не існує.

Серед міркувань на тему статті можемо наголосити на таких: у Систематичному каталозі книг бібліотеки Києво-Печерської лаври (том перший: Богословіє, 1908 р.) у передмові наголошено на тому, що рік видання деяких книжок не може бути визначений із точністю, оскільки вони без заголовного аркуша. Нині всі, хто працюють зі стародруками, так чи інакше стикаються з цією проблемою, причина якої може бути різною: використання православних видань старообрядцями, віруючими інших конфесій і звичайна зношеність початкових аркушів за кілька сторіч, що минули. Пожежа в Лаврі 1718 р., а також інші непоодинокі випадки пожеж, воєнничий атеїзм радянських років теж, безперечно, вплинули на погану збереженість давніх книжок. Адже багато стародруків, зокрема київських, нині відомі в одиничних примірниках. Це звичайна річ, а можливо, якісь видання взагалі не збереглися, але це не означає, що їх не було. Скажімо, «Часослов» був виявлений лише в 20-х рр. ХІХ ст., та й досі є раритетом – відомий лише в двох примірниках.

Разом із тим, ми повністю погоджуємося з такими твердженнями вчених, які застерігали від категоричних висновків. Зокрема, Ф. Титов писав: «Как в Лаврском архиве, так и у нескольких из лучших наших библиографов, имеются прямые указания на издания Киево-Печерской типографии до 1616 г. Но так как самые эти издания доселе не найдены, и в наших лучших книгохранилищах их нет, то и нельзя решительно полагаться на вышеупомянутые указания архива и библиографов» [21, 82]. М. Закревський, який вважав початком книговидання в Лаврі 1616 р., зазначав: «До той поры, пока не откроется какой-либо доселе неизвестный факт, могущий изменить его; например, отыскание купчей, дарственной надписи или печатной книги, старее

Часослова 1616 г. и проч. т. п.» [6, 698]. До речі, у «Списку», що розглядається, і в публікаціях різних авторів «Часослов» датується 1617 р., оскільки 20 грудня 1616 р., як зазначено у виданні, це час написання передмови, а не виходу книги.

Детальну історіографію проблеми на сучасному етапі подала С. Кагамлик, зробивши висновок про цілковиту можливість більш ранньої дати початку друкарства в Лаврі [8, 191–199]. Ми не знаємо, як відбувалося керування видавничою діяльністю Лаври Є. Плетенецьким (на зразок того, як це було в 20–30-х роках ХІХ ст. з боку митрополита Євгенія (С. Болховітінова) [14], бо архів друкарні за цей період не зберігся. На сьогодні відомо (і то частими є випадки неправильної атрибуції), що зберігається в державних сховищах, але абсолютно невідомим є склад приватних і церковних зібрань. Отже, наведені вище твердження Ф. Титова і М. Закревського й досі актуальні.

Література

1. Барвінок В. І. До історії друкарні Києво-Печерської лаври (бібліографічні замітки). – ІР НБУВ, ф. 160, спр. 1459, 14 арк.
2. Ведомости о книгах церковной и гражданской печати, отпечатанных в типографии Киево-Печерской лавры. 1610 – 1876: ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 579, 583 арк.
3. Гильдебрант П. Киевские и Волыньские старопечатни / П. Гильдербант // Древняя и Новая Россия. – 1880. – № 1. – С. 183–188.
4. Голубев С. О начале книгопечатания в Киеве / С. О. Голубев // Киевская старина. – 1882. – Июнь. – С. 381–400.
5. Голубев С. Панегирик Киево-Печерского архимандрита Елисею Плетенецкому 1618 года / С. Голубев – К., 1910. – 59 с.
6. Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский – М., 1868. – С. 698.
7. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми / Я. Д. Ісаєвич – Л. : Світ, 2002. – С. 167–169.
8. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (ХVІІ–ХVІІІ ст.). – К., 2005. – С. 191–199.
9. Книги печатанья в типографии КП лавры. – ІР НБУВ, ф. 175, спр. 2389, 77 арк.
10. Ковальчук Г. І. Реєстр І. П. Крип'якевича «Київські друки ХVІІ–ХVІІІ ст.» // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 11. – С. 79–89.
11. Крип'якевич І. П. Київські друки ХVІІ–ХVІІІ ст. – ІР НБУВ, ф. 260, спр. 1366, 62 арк.
12. О типографии Киево-Печерской лавры // Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь–ІСА, 1995. – С. 311–316.
13. Перетц В. Панегірик «Візерунок цнот»... Є. Плетенецького року 1618» // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. 6. – С. 54–68.
14. Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Листування київського митрополита Євгенія (Болховітінова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем) / Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська ; за ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 454–561.
15. Краткое историческое описание КиевоПечерской лавры. – Изд. 2-е. – К., 1795. – С. 62–64.
16. Строев П. М. О начале Киево-Печерской типографии // Московский телеграф. – 1825. – № ХVІІІ. – С. 122–130.
17. Титов Ф. И. Докладная записка в Духовный собор Киево-Печерской лавры, прошение в Совет Киевской духовной академии и другие материалы о написании истории типографии Киево-Печерской лавры. 1904–1910. – ІР НБУВ, фонд 175, № 93, 9 арк.

18. Титов Ф. Приложения к первому тому исследования... Федора Титова: Типографія Кієво-Печерской лавры. Историческій очеркъ (1606-1616-1721) / Ф. Титов. – К., 1918.
19. Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Кієво-Печерской лавры г. Кієва. – К., 1912. – Изд. 2-е. – С. 39–41.
20. Титов Ф. Типографія Кієво-Печерской лавры. Историческій очеркъ (1606-1616-1916 г. г.). Том первый (1606-1616-1721 г. г.): ІР НБУВ, фонд 175, №73, 1–50 арк.
21. Титов Ф. Типографія Кієво-Печерской лавры. Историческій очеркъ (1606-1616-1916 г. г.). – Том первый (1606-1616-1721 г. г.). – К., 1916. – С. 70–106.
22. Троцкий П. Типография Кієво-Печерской лавры // Труды КДА. – 1865. – №5. – С. 72–74.